

«Шевченко в Казахстані не термін відбував. Це була місія...»

(Матеріали до вивчення періоду заслання Т. Шевченка)

Валентина Кравченко,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української літератури

Запорізького національного університету

У статті зроблено критичний огляд літературознавчих матеріалів від часів незалежної України про перебування Т. Шевченка на засланні.

Ключові слова: заслання, літературознавці, українсько-казахські зв'язки, Т. Шевченко, художник, поет.

Період заслання Т. Шевченка (1847—1857) в українському літературному процесі називають «мертвим десятиліттям». Але М. Наєнко стверджував, що «для самого Шевченка воно мертвим не було. Як Ісус після розп'яття продовжив свою святу справу на небесах, так Шевченко – у в'язничо-солдатському задзеркаллі» [9, с. 290]. Літературознавець вважав прикметною медитацію у вірші «Не гріє сонце на чужині...», написаному у перший рік заслання в Орській фортеці: «Тойді повісили Христа, / Й тепер не втік би син Марії!». «Заслання стало смертю того початкового Т. Шевченка («солдатське нежиття»), і йому важливо було, не дивлячись ні на що, сказати: я воскрес. Особливо показовий у цьому сенсі його малюнок сепією 1850 року «Розп'яття», коли на некласичному Т-видному хресті молода безборода людина відторгає учорашнє», – писав доктор історичних наук О. Кислий. І він не загубив себе в казахстанських степах, його муза, живлячись спогадами про рідну Україну, жила й гартувалась. Т. Шевченко познайомився з добрими й мужніми казахами, яким так само, як і українцям, жилося дуже важко. Але вони підтримували його, як могли, а він розділяв їхні болі та радощі.

Т. Шевченко не каюся, знаючи свій вирок, хоча й дуже карався (згадаймо його поезію «О думи мої...», 1847 р.). Його не відпустила найсвятіша любов – поетична муза, інша назва – геніальність чи пасіонарність (від лат. *passio* – страждання, пристрасть). «Пасіонарність дається людині з космосу, звідти керує всіма її вчинками, штовхає до дії, до пошуку слави, і без неї немислимий будь-який прогрес. Ув'язнити її – не можна, що довів Шевченко своєю і «вільною», і «підневільною» творчістю» [9, с. 291].

Т. Шевченко вірив, що любов до України – найвища, богоугодна справа, і закликав молитися за Україну, будучи далеко від неї. О. Кислий констатував: «Давши одного разу клятву на вірність ідеалам свободи, Шевченко не міг від них відступити: «Хоч доведеться розп'ястись! А я таки мережать буду тихенько білії листи» («Лічу в неволі...», 1850). Здається, логічним було б виборювати свободу тільки свого народу, значно простіше й корисніше для власного гаманця – свободу лише для заможних земляків, як це прийнято навіть у сучасному нам традиційному суспільстві. Проте він розуміє, що це суперечило б високій істині. Покликання вимагає ревно ставитись до віри. Не можна вважати, що якийсь народ достойний свободи, а інший, менш «розвинений» – ні. Той, хто прийме такі висновки, вже не буде виразником Божої правди, незалежно від сану та титулу. Божа правда одна» [5, с. 9].

Варто згадати слова казахських українців А. Тарасенка та С. Мастерова, які в повісті «Не щез у

полиновому степу» зізнавалися, що в процесі роботи над книжкою прийшло розуміння, що «Шевченко в Казахстані не термін відбував. Це була місія...» [13, с. 556]. Цінність твору – і в точності фактів, і в тому, що «бачення Кобзаря з-за рубежу ... інше, тому що кут зору не такий... Тут, на віддаленні, з невігубним почуттям ностальгії – більше за його щоденниками, листами та малюнками ... відчувається вже не вплив поета на людину, а він сам» [13, с. 478]. Про правильність авторських думок свідчить епіграф, узятий до повісті: «Степ увесь з краю до краю обійшов, море Аральське вздовж та впоперек обплив...».

Цілком виваженим є твердження: «Це була місія, яку треба зрозуміти... у засланні Кобзаря на Каспій дві наших держави, Казахстан і Україна, схильні бачити лише свідчення історичної спільності доль двох підневільних народів... Поки нікому нема діла (крім, звичайно, обміну люб'язностями на міждержавних контактах) до «творчої сутності» Т. Шевченка в Казахстані, ніякої такої діяльності йому тут не приписується, навпаки, казахстанське заслання Кобзаря вважається десятиліттям його небуття. Хоча «втраченим часом», із цілком зрозумілих причин, вважав своє заслання і Т. Шевченко – до неї перед ним відкривались зовсім інші перспективи...» [12, с. 9], але пізніше він говорив про повноту своїх дій.

Т. Шевченко пробув на засланні 10 років, 2 місяці і 27 днів. Він був першим живописцем у Казахстані, повно та глибоко відобразив життя та побут казахів. До нього тут не існувало зображального мистецтва, і з релігійних традицій зокрема, а тому, окрім художньої, його полотна мають історичну та наукову цінність.

У кожному підручнику й посібнику з історії української літератури XIX століття інтерпретується творчість Т. Шевченка. Сторінки його життя збагачуються новими фактами та подіями. Зокрема, Ю. Івакін та В. Смілянська наголошували, що в Орській фортеці, де місяцями тривала принизлива муштра, поет познайомився з польськими політичними засланцями І. Завадським, С. Крулікевичем, О. Фішером та ін. «Тут він порушив царську заборону писати: свої твори потай записував до саморобних «захальєвних» зшитків. ... В Орській фортеці він написав 21 твір» [4, с. 123].

А. Смолка – автор науково-популярного видання «Т. Г. Шевченко. Хроніка життя і творчості» (2010), у якому, використавши багатий матеріал досліджень, скрупульозно попрацював над кожним прожитим днем поета, не залишив поза увагою жодної деталі. Ця титанічна робота свідчить про невгасимий інтерес до життя і творчості Т. Шевченка. Період заслання подано в розділі «Заслання. Служба у війську. 1847-1857». Починаючи з дати «30 травня 1847 р. » і закінчуючи

«2 серпня 1857 р.», автор практично день за днем простежив життя поета. Зокрема, він писав: «5 травня 1848 р. – розпорядження командира 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії про відрядження Т. Шевченка в степовий похід до Раїма – укріплення на річці Сирдар'ї (рибальське селище, Казахстан). Шевченка було включено до Аральської описової експедиції, яку очолив капітан-лейтенант флоту, географ О. І. Бутаков (1816-1869)» [11, с. 137]. Отож з 11 по 19 травня 1848 р. Т. Шевченко перебував у поході: кінний обоз складався з 1500 башкирських однокінних підвід, верблюжий караван з 3000 верблюдів у супроводі 565 казахів, рота піхоти, триста п'ятдесят козаків і одна гармата. Очолював транспорт генерал-майор І. Шрейбер. У Раїмі виконав 12 художніх робіт. У ході Аральської експедиції Т. Шевченко виконав близько 30 художніх робіт – олівець, сепія, акварель, олія. А. Смолка подав у книжці списки художніх і малярських творів, виконаних у період заслання.

І далі: «17 жовтня 1850 р. Шевченко прибув в Новопетровське укріплення – фортеця в Оренбурзькій губернії на півострові Мангишлак (місто Форт Шевченка, Казахстан), де був зарахований у 4-у роту батальйону № 1, якою командував штабс-капітан М. Потапов» [11, с. 160].

Т. Беісов у нарисі «Т. Г. Шевченко в Казахстане», виданому ще в 1952 р. в Алма-Аті, писав, що «Шевченко в продолжение целых десяти лет отбывал политическую ссылку в Казахстане. ... одним из первых он писал на русском языке о казахском народе. Шевченко был и первым художником, отразившим в своих многочисленных рисунках быт и социальную действительность казахского народа» [1, с. 3]; «... тотчас же по приезде в Оренбургский край обратил самое пристальное внимание на судьбу местного казахского населения» [1, с. 7]. Він «...не только хотел правдиво описать положение казахского народа в Казахстане – «Оренбургской сатрапии», но и вывести его на суд общественного мнения...» [1, с. 11].

Журналіст М. Скиба, порівнюючи Т. Шевченка та Реріха, говорив, що ці постаті стоять осібно в Часі та Просторі, але вони пов'язані між собою «лінією духовно-культурної спрямованості» [10, с. 2]. Поет прагне поширювати серед непосвячених у таїну мистецтва людей любов до прекрасного й добро, що, як заповітна мрія, не полишає Т. Шевченка на засланні – так співзвучне незмінному реріхівському кредо: «усвідомлення краси врятує світ» [10, с. 2].

Т. Шевченко часто відвідував Ермітаж. Особливо любив твори Рембрандта, тому в Академії мистецтв його прозвали «російським Рембрандтом». Він приглядався до його офортної техніки. І найбільше споріднювали його з Рембрандтом гуманістичні погляди.

У журналі «Музеї України» читаємо: «Тарас Шевченко, перший посол України в Казахстані, провів там 10 років 3 місяці і 27 днів. Перебуваючи у засланні, попри заборону малювати, він створив майже 450 творів, з яких 350 змальовують красу казахів та велич їхнього краю... Великий Акин Таразі – одна із незримих ниток, що уже більше півтора століття пов'язують український і казахстанський народи» [8, с. 29].

П. Кралюк (газета «День») у статті «Тарас Шевченко та Казахстан» теж звертається до теми заслання поета, цих важких років. На засланні поет познайомився з тюркомовним населенням, що сповідувало іслам. У поезії «Сон» («Гори мої високі...») це населення він називає киргизами. «...він був людиною, що знала принади імперської цивілізації, у нього фактично не бачимо ніякої зверхності щодо «нецивілізованих» народів. Навпаки, поет неодноразово показує своє зацікавлення казахським побутом, фольклором, релігійними віруваннями» [6, с. 18].

Т. Шевченко називав казахів дикунами, але не в принизливому значенні. У нього дикість і природність були словами-синонімами. П. Кралюк згадував поезію «У Бога за дверима лежала сокира...» та одну з найкращих його акварелей «Пожежа в степу». Серед двох десятків малюнків, які художник намалював під час подорожі до Раїма й перебуваючи в Приараллі, автор статті звернув увагу на Шевченків «Автопортрет з байгушами». «Цей твір є свідченням того, що автор не лише спостерігав життя «чужого» йому народу, а й певним чином прагнув вписати себе в контекст життя казахів». А далі у статті говорить, що автор «Щоденника» виявляв терпиме, позитивне ставлення до ісламу. Отож, у позитивному плані він говорить про мусульманські уявлення щодо раю. П. Кралюк наголосив, що Т. Шевченко швидше знаходив спільну мову з «чужими» казахами, ніж із єдинокровними росіянами, і не любив старовірів-розкольників.

Поет позитивно ставився до ісламської цивілізації і до тюркського світу зокрема, бо був противником імперської політики Росії, вважав, що ісламські народи Росії є такими ж жертвами цієї політики, як і українці; він був «терпимою людиною». «У тогочасній європейській культурі (XIX ст.) явно домінував колоніальний дискурс і у відвертій чи прихованій формі простежувалося негативне ставлення до нецивілізованих народів. Тарас Шевченко тут виступає як виняток» [6, с. 18].

Справедливо звучать слова: «У нестерпних умовах смердючої казарми на засланні він першим збагнув і проникливо відтворив сувору й похмуру природу Приаралля, своєрідну красу вилицюватих облич його мешканців, а також склав вражаючий образотворчий мартиролог народів, пригноблених і знедолених російським царатом. Він був палким патріотом України, але й інтернаціоналістом. У цьому його відміна від західно-європейських живописців-романтиків, що вирушали в далекі краї у пошуках екзотики. І в цьому велич його духу» [2, с. 129].

Член-кореспондент НАН України П. Білецький на прикладі художніх картин поета доводив, що він зображував не конкретну людину, а людину загалом. Він засуджував ті обставини, що призводили до нівечення людини – українця, росіянина чи казаха. Миколаївська Росія – це не тільки цвинтар, шинок, хлів, тюрма, це п'яні москалі й кайданники – алегорія всієї Росії, відтвореної у «Цигані» (створена під час експедиції в гори Кара-Тай, коли Т. Шевченко і Б. Залеський вели циганське кочове життя).

У журналі «Науковий світ» за 2010 рік надруковано уривки із книжки «Рідні люди» М. Лісовенка, заслуженого журналіста України, який у 1967–1969 рр. був власним кореспондентом «Известий» у Казахстані. Там він зібрав цінний матеріал про перебування Т. Шевченка на казахській землі та дружбу казахського та українського народів, що зародилася за участю поета й художника. Це вагома праця, у якій дуже багато невідомих нам, українцям, фактів. Автор згадував про здійснений намір Т. Шевченка написати запрестольний образ в ім'я Воскресіння Христового.

Стаття починається поясненням слова «казак», що означає «вільна людина». М. Лісовенко є прихильником думки О. Левшина, що «кайсак» чи «касак» – це зіпсоване ім'я «козак». «...назва казак, яка перейшла в середні віки і до багатьох відгалужень російського племені, належить Киргиз-Кайсацьким ордам із самісінького початку їх існування» [7, с. 24]. Коли в 1731 р. казахські території одержали російське підданство, була створена так звана Лінія – система російських козацьких укріплень, яка тягнулася від Оренбурга на Петропавлівськ, Омськ, Красноярськ, Іркутськ, де перебував Т. Шевченко.

М. Лісовенко наголосив, що про українсько-казах-

ські зв'язки можна говорити, лише починаючи з часу перебування Т. Шевченка там, на казахській землі. У 1848 р. він був уведений до складу експедиції капітан-лейтенанта Олексія Бутакова для вивчення Аральського моря (у списках експедиції є ще й інші прізвища українців). Про важкі умови експедиції поет писав у власних творах. «...навіть у каторжних умовах Тарас Григорович зробив свій внесок у науку Казахстану – як географ, етнограф і художник» [7, с. 30]. Т. Шевченко першим дав портрети казахів та зразки казахського живопису. І далі читаємо: «...блискучі ілюстрації, твори істинного мистецтва, виконані засланим Шевченком, з політичних мотивів не могли бути навіть прилученими до справи про експедиції Олексія Бутакова. ...ми пишаємося, що наш Кобзар ними збагатив мистецтво та географічну науку Казахстану» [7, с. 30]. Т. Шевченко в період експедиції часто зустрічався з казахами, бував у юртах, бешбармак запивав пахучим кумисом, вчився говорити по-казахськи – вони були близькі одне одному.

Прекрасну казахську легенду про Балтахана, опое-тизовану Т. Шевченком у вірші «У Бога за дверима лежала сокира...», вперше переказав М. Лісовенко. Він почув її від знавця усної народної творчості, першого професора математики Алімхана Ермекова. Тарас Шевченко «безперечно, чув цю легенду, – говорив професор А. Ермеков. – Його заслуга в тому, що він надав їй високого поетичного звучання зразу для двох народів». Її існування шевченкознавці припускали і заперечували. Хоча ще каракалпацький письменник Уразак Бекбаулов у романі «Тарас на Аралі» вустами вигаданого Шевченкового співрозмовника «кайзака» Агау подав її у дещо іншому варіанті.

У книжці маємо правдивий переказ про дівчину-казашку Ботакос (її від голоду врятувала родина Ускова), із якою звела доля засланиця-поета і яку бачимо на його картині «Казашка Катя». Подальша її трагічна історія стала приводом для написання картини «Дівчина в кайданах». М. Лісовенку про неї переповила правнучка Ботакос Роза Минбаева-Нурумбетова у 1971 р.

Ботакос знала російську мову, Тараса ж навчала своєї мови, а він її потайки малював. Поет мав глибоку симпатію до казашки, але їхні долі розійшлися. Ботакос померла у 1907 р. Її онук Жолау – батько Розі Минбаєвої-Нурумбетової – з 1924 по 1927 рік був головою Центрального Виконавчого Комітету Казахської РСР.

Мабуть, неможливо знайти прикладу такого міжна-родного визнання й поваги, яке є в Т. Шевченка, одна-ково близького для українців, казахів, росіян.

У найновішому життєписі («Тарас Шевченко Життя і творчість». – К.: Києво-Могилянська академія, 2008) І. Дзюба охопив увесь обшир літературної та громад-ської діяльності Т. Шевченка і подав своє трактування життя засланиця. Він розповів, що Оренбург (центр генерал-губернаторства, місце штабу Окремого Оренбурзького корпусу та управління начальника краю) був важливою фортецею і відігравав стратегічну роль у просуванні Росії на південний схід, у Середню Азію. Служба в лінійних батальйонах була особливо тяжкою, не кажучи про суворі природні умови та ізоля-цію від зовнішнього світу; тому в них часто віддавали політичних засланиців та неблагонадійних [3, с. 403]. Т. Шевченка було зачислено у 5 лінійний Оренбурзький батальйон, дислокований в Орській фортеці (250 верств на південний схід від Оренбурга на степовому боці річки Яїк). Казахи називали його Яман-Кала –

погань-місто. Т. Шевченко змалював його в повісті «Близнець». Життя поета – «мов лов на гнощі», було тяжким, але він жив надією повернення і тішив себе спокусами: «...киргизи так живописны, так оригиналь-ны и наивны, сами просятся под карандаш».

І. Дзюба розповів про експедицію на Аральське море (ідею її подав Миколі І славетний німецький дослідник О. Гумбольдт), про те, що Т. Шевченка було взято як професійного художника. Ця експедиція впер-ше здійснила тут велику наукову роботу.

У Новопетровському укріпленні Т. Шевченко про-був майже 7 років. Комендант Антон Маєвський спри-яв його відрядженню до Каратаутської експедиції, яка мала розшукати поклади кам'яного вугілля в горах Каратау. Під час експедиції він виконував не тільки тех-нічну роботу, а й малював пейзажі Мангишлаку, жанро-ві сцени, автопортрети, зарисовки тощо. «За роки перебування на Мангишлаку Шевченко виконав понад 170 малюнків сепією, аквареллю, олівцем – переважно на мангишлацьку тематику; автопортрети (з байгуша-ми; з казахським хлопчиком, що грається з кішкою). Він зумів побачити своєрідну красу пустелі з її скупими барвами; цікавився життям і побутом місцевого насе-лення; пам'ятками старовини...» [3, с. 421].

І. Дзюба, робить єдино правильний висновок: «...Перебуваючи під час заслання на землях казахів, каракалпаків, поруч із туркменами (їх усіх тоді в росій-ській імперії називали киргизами), Шевченко не мав великої можливості спілкуватися з місцевою людністю... та коли казарменний режим послаблювався... він праг-нув бодай почасти задовольнити свій інтерес до життя, історії, сучасного становища, уявлень та вірувань там-тешніх народів. Здебільшого цей інтерес бачимо в кар-тинах, етюдах, рисунках...» [3, с. 439–440].

Оглядаючи життя великого поета і художника з позицій сьогодення, схиляємося в пошані перед його людяністю, мужністю і працездатністю.

Література

1. Беисов Т. Т. Г. Шевченко в Казахстане. Очерк. Казахское государственное издательство художественной литературы. Алма-Ата, 1952. – 71 с.
2. Білецький П. Внесок Шевченка-художника до скарбни-ці... // Всесвіт. – 1997. – № 3–4. – С. 127–131.
3. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с.
4. Історія української літератури. ХІХ століття: у 3-х кн. – Кн. 2: Навч. посібник / За ред. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
5. Кислий О. Віра та духовність пророка. – Сімферополь: Доля, 2008. – 48 с.
6. Кралоу П. Тарас Шевченко та Казахстан // День. – 2008. – С. 18.
7. Лісовенко М. Казахстанська доля Кобзаря // Науковий світ. – 2010. – № 6. – С. 24–25; № 7. – С. 28–30; № 9. – С. 22–25.
8. Музеї України. – № 1(31). – 2009. – С. 29.
9. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності / М. Наєнко. – К.: Просвіта, 2008. – 1063 с.
10. Скиба М. Шевченко і Періх // Жива вода. – 2001. – № 3. – С. 2.
11. Смолка А. Т. Г. Шевченко. Хроніка життя і творчості. – К.: ТОВ «Віп принт», 2010. – 415 с.
12. Тарасенко А. Диалог поэзий. – Костанай: Костанайский печатный двор, 2011. – 232 с.
13. Тарасенко А., Мастеров С. Не щез у полиновому степу // Тарасенко А. Вибрані твори: у 2-х т. – Т. 1: Повісті та опові-дання. – Костанай: «Костанайский печатный двор», 2009. – С. 475–564.

В статье сделано критическое обозрение литературоведческих материалов со времен независимой Украины о пребыва-нии Т. Шевченко в ссылке.

Ключевые слова: ссылка, литературоведы, украино-казахские связи, Т. Шевченко, художник, поэт.

The article gives a critical review of literature materials from the time of independence of Ukraine Taras Shevchenko stay in exile.
Key words: reference, literature, Ukrainian-Kazakh relations, Shevchenko, artist and poet.